

The Centrality of Religion in Various Aspects of Spirituality from the Perspective of Ṣadr al-Dīn Shīrāzī (Mullā Ṣadrā)

Mohammad Amin Khezarloo¹

1. PhD Student, Department of Islamic Philosophy, Mofid University, Qom, Iran. Email: khezarloo@students.mofidu.ac.ir

Abstract

The relationship between spirituality and religion is one of the most challenging philosophical discussions of the past two decades, with two opposing camps: one advocating "spirituality without religion" and the other emphasizing the "centrality of religion in spirituality." This article examines the viewpoint of Mullā Ṣadrā, one of the greatest Islamic philosophers and a proponent of the centrality of religion in spirituality. From Mullā Ṣadrā's perspective, a truly spiritual life is one in which a person is continuously gaining knowledge of their unique and self-sufficient Creator in all aspects of life and, as a result of this acquired knowledge, follows divine commands and prohibitions at every moment. Ṣadrā al-Muta'allihīn considers the foundation of spiritual life to be faith derived from Qur'anic knowledge and acting according to it. The centrality of religion in Ṣadrā's spirituality means that achieving true happiness and comprehensive knowledge and understanding of all things—which are the most prominent characteristics of the perfect human being—cannot be attained without divine knowledge, obedience, piety, and the resulting reverence.

Keywords: Religion, Spiritual Movement, Spiritual Nearness, Spiritual Perfection, Spiritual Heart, Spiritual Elevation, Spiritual Life.

Introduction

The issue of the relationship between spirituality and religion has created two opposing camps: one side argues for the irrelevance of religion and views life solely through the lens of a spirituality they have defined. In contrast, the other side sees religion, God, and spirituality as inseparable, with each being meaningless without the others. Before delving into the theory of those who support "spirituality without religion," it is essential to first examine the opposing view, namely the "centrality of religion in spirituality," because the primary goal of the author is to offer a scholarly critique, free from preconceived notions, of the viewpoint that advocates spirituality without religion. To do this, it is necessary to first analyze our main claim, the correlation between spirituality and religion, so that it can serve as a basis for critiquing the opposing view. What is the relationship between religion and spirituality in the various aspects of spirituality as presented in Mullā Ṣadrā's philosophy? In each of the above aspects of spirituality, what position does Mullā Ṣadrā assign to religion?.

Research Findings

Although the initial assumption of this article was that Mullā Ṣadrā, as a Muslim philosopher and mystic who believes in God, would not fall into the category of supporters of spirituality without religion, the following findings were made: 1. What is the place of religion in spirituality from his perspective, based on his various works? 2. How does Mullā Ṣadrā give a central role to religion in each of the different aspects of spirituality, whether as a path or a goal, in the areas of "spiritual movement," "spiritual perfection," "spiritual life," "spiritual nearness," "spiritual elevation," and "spiritual heart"? These are the main findings of this research and the primary objective of this paper.

Conclusion

From Mullā Ṣadrā's perspective, a truly spiritual life is one in which a person continuously gains knowledge of their unique and self-sufficient Creator in all stages of life and, as a result, follows divine commands and prohibitions moment by moment. Ṣadrā considers the foundation of spiritual life to be faith derived from Qur'anic knowledge and acting according to it—a faith without which one cannot possess a spiritual heart or have the House of God in their heart. Only by living in this manner can one progress on the path of spiritual perfection toward the ultimate goal of creation. He explicitly considers the commission of religious and rational sins and neglect of constant remembrance of God as obstacles to ascending the ranks of perfection and ultimately achieving spiritual elevation and nearness to God, which are the existential status of the perfect human (the highest of possible beings). To reach such a status, in addition to the instinctual movement and natural prostration that all creatures have toward the Cause of all causes, one must also traverse the best possible religious voluntary movement (spiritual movement specific to humans). Mullā Ṣadrā not only views various aspects of spirituality, both as a path (such as spiritual movement, spiritual perfection, and spiritual life) and as a goal (such as spiritual nearness and spiritual elevation), as inseparable from religion and religiosity, but also believes that benefiting from the fruits and achievements of spirituality depends on full intellectual and practical adherence to everything brought by the last divine prophet (PBUH) in the form of the last and most complete heavenly book, explained by his Ahl al-Bayt (AS), and propagated by religious scholars until now and in the future. The centrality of religion in Ṣadrā's spirituality means that achieving true happiness and comprehensive knowledge and understanding of all things—among the most prominent characteristics of the perfect human being—cannot be achieved without divine knowledge, obedience, piety, and the resulting reverence.

References

Sadr al-Din Shirazi, Muhammad Ibn Ibrahim(1360). *Asrar al-ayat*. First Edition. Introduction and proofreading by Mohammad Khajawi. Tehran: Islamic Society of Hikmat and Philosophy of Iran. (in Arabic)

----- (1368). *Al-Hikmah al-Muttaaliyyah fi al-Asfar al-Uqliyyah al-Arabah*. First edition. Vol. 8. Qom: Al-Mustafawi School. (in Arabic)

----- (1361). *Iqaz al-Naimeen*. Tehran: Institute of Cultural Studies and Research. Islamic Society of Wisdom and Philosophy of Iran. (in Arabic)

----- (1375). *Al-Shawahid al-Rubabiyyah fi al-Manahaj al-Salukiyya*. First edition. Vol. 1. Beirut: Al-Tarikh al-Arabi. (in Arabic)

----- (1378). *Al-Mahahir Elahiya fi Asrar Uloom al-Kamaliyyah*. Tehran: Sadra Islamic Hikmat Foundation. (in Arabic)

----- (1366). *Tafsir of the Holy Qur'an*. second edition. Edited by Mohammad Khajawi. Volume 2. Qom: Institute of Bedar. (in Arabic)

Cite this article: Khezrloo, M. A. (2024). The Centrality of Religion in Various Aspects of Spirituality from the Perspective of Şadr al-Dīn Shīrāzī (Mullā Şadrā). *Religions and Mysticism*, 57 (1), 185-199. (in Persian)

Publisher: University of Tehran Press.

© The Author(s).

DOI: <https://doi.org/10.22059/jrm.2024.376512.630526>

Article Type: Research Paper

Received: 14-May-2024

Received in revised form: 4-Aug-2024

Accepted: 11-Aug-2024

Published online: 11-Sep-2024

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

محوریت دین در ابعاد مختلف معنویت از منظر صدرالدین شیرازی

محمد امین خضرلو^۱

۱. دانشجوی دکترا، گروه فلسفه اسلامی، دانشگاه مفید، قم، ایران. رایانامه: khezrloo@students.mofidu.ac.ir

چکیده

رابطه معنویت و دین از چالشی‌ترین مباحث فلسفی در دو دهه اخیر است که میان دو جبهه شکل گرفته که یک طرف مدعی «معنویت بدون دین» و دیگری بر «محوریت دین در معنویت» تاکید می‌کند. در این مقاله به بررسی نظر بزرگ‌ترین فیلسوف اسلامی مدعی محوریت دین در معنویت خواهیم پرداخت. از منظر ملاصدرا حیاتی معنوی است که انسان در تمام اطوار آن در حال کسب معرفت نسبت به خالق بی‌همتا و بی‌نیاز خویش بوده و به سبب آن معرفت کسب شده لحظه به لحظه در حال متابعت تام از اوامر و نواهی او باشد، صدرالمتألهین منشأ زندگی معنوی انسان را ایمان بر آمده از معرفت قرآنی و عمل بر مقتضای آن دانسته‌است، ملاصدرا ابعاد مختلف معنویت را چه به عنوان مسیر لحاظ شوند همچون حرکت، تکامل و حیات معنوی چه به عنوان هدف همچون قرب و علو معنوی را از دین و دینداری جدا پذیر نمی‌داند. محوریت دین در معنویت صدرايي بدین معناست که رسیدن به سعادت حقیقی و احاطه علمی و عینی بر همه چیز _ که از برجسته‌ترین ویژگی‌های انسان کامل است _ بدون معرفت الهی، اطاعت الهی، تقوا و ورع حاصل از آنها میسر نخواهد بود.

کلیدواژه‌ها: دین، حرکت معنوی، قرب معنوی، تکامل معنوی، قلب معنوی، علو معنوی، حیات معنوی.

استناد: خضرلو، محمد امین (۱۴۰۳). محوریت دین در ابعاد مختلف معنویت از منظر صدرالدین شیرازی. ادیان و عرفان، ۵۷ (۱)، ۱۸۵-۱۹۹.

نوع مقاله: علمی-پژوهشی

دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۲۵

بازنگری: ۱۴۰۳/۰۵/۱۴

پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۲۱

انتشار: ۱۴۰۳/۰۶/۲۱

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

© نویسندگان

DOI: <https://doi.org/10.22059/jrm.2024.376512.630526>

مقدمه

برخی متفکران غربی از گذشته تا کنون بر این عقیده‌اند که زندگی انسان برای بقا و رسیدن به اهداف خود و رشد در زمینه‌های مختلف فردی و اجتماعی نیازی به آنچه فراتر از تجربه باشد و یا علم بشری نتواند آن را اثبات کند ندارد برخی از آنها بطور کامل وجود خدا معنویت و دین را نفی کرده و برخی اگرچه به وجود آنها در دنیا معتقدند اما آنها را فاقد اعتبار می‌دانند برخی نیز اگرچه معتبر میدانند اما ضرورتی برای اعتقاد به آنها و زندگی بر اساس آنها قائل نیستند. اما در سده اخیر بر خلاف نظریه پردازهای فیلسوفان و به دور از اندیشه‌های فکری، آنچه در حقیقت و در عمل در سطح فردی و اجتماعی در جامعه انسانی جریان داشته نیاز مبرم و بدون جایگزین به مسائلی در زندگی انسانی است که از جنس تجربه و مادیات نیست در چنین موجی از خدا خواهی دین خواهی و معنویت خواهی برخی شبه جنبش‌ها و فرقه‌های نوظهور تشکیل یافته و رشد پیدا کردند چرا که هر چند بین خدا دین و معنویت تفکیک قائل شده و حضور همه آنها با یکدیگر را برای انسان لازم نمی‌دیدند اما مبنای اساسی فرقه خود را بر این ادعا بنا کردند که وجود معنویت برای انسان ضروری است و بدون آن زندگی انسان ناقص بوده و خلاهای زیادی را در سطوح مختلف تجربه خواهد کرد، چنین جنبش‌هایی این نیاز طبیعی و غریزی انسان نسبت به آنچه فراتر از اوست را به این جهت سوق دادند که افکار و نیات و اعمال خاصی که معنویت را به ارمغان می‌آورند برای انسان کافی هستند، برخی از این معنویت‌های نوظهور نسبت به وجود یا عدم خدا ساکت بوده و برخی نیز مسئله اصلی را «معنویت» جلوه میدادند نه خدا، اما وجه مشترک تمام این معنویت‌های نوظهور انکار دین است آنها هسته اصلی و مبانی معنویت ادعایی خود را به گونه‌ای سازماندهی کرده‌اند که دین و دینداری به شکل صریح و یا ضمنی مورد نقد و حتی نفی قرار می‌گیرد. این مسئله که رابطه معنویت و دین چگونه است از چالشی‌ترین مباحث الاهیات در دو دهه اخیر است که بین دو جبهه شکل گرفته

یک طرف معتقد بر عدم نیاز به دین بوده و زندگی را فقط دایر مدار معنویتی میدانند که ارائه کرده‌اند اما برخی دیگر دین، خدا و معنویت را جدایی ناپذیر، در طول یکدیگر و بلکه دو طرف یک سکه دانسته و وجود هر یک از آنها بدون دیگری را بی‌معنا میدانند قبل از پرداختن به نظریه طرفداران «معنویت بدون دین» ابتدا نظر مقابل در این منازعه یعنی «محوریت دین در معنویت» باید بررسی شود چرا که هدف اصلی مولف نقد علمی و دور از پیش فرضهای فکری نسبت به دیدگاه معنویت بدون دین است و برای این بررسی ابتدا باید اصل مدعای ما یعنی تلازم معنویت و دین بررسی شود تا پس از آن بتوان با مبنا قرار دادن آن به نقد دیدگاه مقابل پرداخت. در این مقاله نظر یکی از بزرگ‌ترین فیلسوف مسلمان یعنی ملاصدرا نسبت به رابطه دین و معنویت دنبال خواهد شد و این را بررسی خواهد کرد که دین چه جایگاهی در معنویت مورد نظر ملاصدرا دارد انتخاب این شخصیت علمی از آن روست که گذشته از

آنکه او از بزرگ‌ترین نظریه پردازان در مسائل فلسفی است، ارتباط ویژه‌ای بین «دین و معنویت» برقرار کرده‌است.

این سوالات در این مقاله پی گرفته خواهد شد:

۱. دین از منظر ملاصدرا به چه معنا بوده و چه محدوده فکری و عملی دارد؟
۲. رابطه دین و معنویت در هر یک از ابعاد مطرح شده از معنویت در فلسفه ملاصدرا (حرکت معنوی-قرب معنوی-تکامل معنوی-علو معنوی-قلب معنوی-حیات معنوی) چیست؟
۳. در هر هریک از صورتهای بالا از معنویت، ملاصدرا چگونه جایگاه محوری به دین می‌دهد؟
۴. دستاوردهای معنویت دین محور چیست؟

۱. پیشینه تحقیق

تحقیق‌های صورت گرفته تاکنون به بررسی نقش شریعت در معنویت از منظر صدرا اشاره کرده‌اند اما مولف در این مقاله به هر یک از ابعاد مختلف معنویت از منظر صدرا به صورت تطبیقی پرداخته و جایگاه دین را در هر کدام بیان کرده‌است. نگاه به محوریت دین در معنویت صدرا به این شکل به قدر جستجوی مؤلف سابقه نداشته‌است.

۲. دین و معنویت

او تعریفی از دین ارائه داده اما از معنویت صرف تعریفی ارائه نداده‌است و ما برای اینکه نظر او در مورد مسئله معنویت را بیابیم سخنان او در قالب حرکت معنوی، تکامل معنوی، قرب معنوی، قلب معنوی و حیات معنوی که ابعاد مختلف زندگی یک انسان معنوی را شامل بشود مورد بررسی قرار داده‌ایم تا ببینیم آنچه که از منظر صدرا سبب معنوی شدن یک انسان است تا چه حد به دیندار بودن آن انسان بستگی دارد؟ آیا اصلاً ملازمه‌ای بین دین و معنویت برقرار است؟ کدام اصل است؟ کدام یک طریق رسیدن به دیگری است و اینکه راساً و حقیقتاً دین و معنویت دو طرف یک سکه‌اند یا تمایزاتی با یکدیگر دارند؟

ابتدا دین از منظر صدرا تعریف شده و سپس بررسی خواهد شد که دین چه سهمی در مسئله «معنویت» در جهات گوناگونی که ملاصدرا به آن پرداخته، خواهد داشت و در آخر دستاوردهایی را که حرکت دینی برای انسان معنوی بدنبال دارد از منظر صدرا بررسی خواهد شد.

از آنجایی که هدف مولف پرداختن به ابعاد و اشکال مختلف معنویت و محوریت دین در آن‌ها است و از طرف دیگر اشتراکاتی که در تعریف دین در میان فیلسوفان اسلامی وجود دارد بیش از تمایزات آن است در نتیجه صرفاً به تعریفی که ملاصدرا اشاره کرده‌است بسنده می‌کنیم و سپس به بررسی دین و جهات مختلف معنویت خواهیم پرداخت.

۳. تعریف دین

ملاصدرا دین را همان تسلیم اوامر شرع بودن که در حقیقت تسلیم احکام حق بودن بدون حرج و اکراه است می‌داند، تسلیم و رضایی که پس از اعتقاد علمی و حصول مبادی تعلیمی نسبت به معارف الهی و علوم نظری حادث می‌شود؛ او در جایی دیگر دین را قوه‌ای می‌داند که انسان به سبب آن قدرت بر انجام طاعات و اوامر الهی و ترک منہیات و منکرات الهی پیدا کند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶: ۱۹۱-۱۹۲)، (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶: ۲۲۱).

۴. دین و حرکت معنوی

حرکت در انسان به دو صورت غریزی و ارادی انجام می‌پذیرد یعنی علاوه بر حرکت و توجه غریزی که تمام موجودات به سوی مسبب الاسباب دارند، انسان به سبب سعه وجودی و پتانسیل بیشتر برای ترقی و صعود از حرکت معنوی ویژه‌ای برخوردار است؛ البته به شرطی که از مسیری که پروردگار برای او قرار داده منحرف نشده و به فطرت الهی خود پشت نکند، او این حرکت را یک حرکت دینی می‌داند. قابل توجه است که رسولان الهی و کتب آسمانی فقط برای منحرف نشدن انسان از صراط مستقیم و باقی ماندن در مسیر تکامل فرو فرستاده شده‌اند. و این حرکت ارادی انسان فقط در بهره‌گیری از هدایت نازل الهی است که منجر به طی هر چه بهتر این طریق خواهد شد (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۳: ۶۴۴)؛ باید توجه داشت که پیمودن مسیرهای دیگر غیر از این صراط مستقیم هیچگاه به منزل لقای الهی نمی‌رساند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۰: ۱۹۱)؛ رجوع به محضر الهی برای نفس انسانی جز با حرکت در این مسیر اتفاق نمی‌افتد که حرکتی معنوی است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶: ۳۶۶). ملاصدرا تصریح می‌کند که این حرکت و ترقی مسیر تکامل از عقل دانی به عقل اعلی و سپس وصول به مرحله سدرت المنتهی با مساعدت امرهدایت، شدنی است. اگرچه تمام موجودات و همینطور انسان از مراتب پایین به مراتب بالاتر در حال حرکت هستند اما رسیدن به محضر الهی زمانی رخ می‌دهد که مانعی در این سیر ارتکازی جلی و غریزی رخ نداده و از طریق حق عدولی صورت نپذیرد؛ این مانع و عدول، اغوای شیطان و گمراهی نفس است که گمراهی نفس سقوط به اسفل السافلین را بدنبال دارد (همان: ۲۸۲-۲۸۳).

ملاصدرا دین اسلام را در میان ادیان دیگر طریق رسیدن به ایمان حقیقی دانسته (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶: ۱۶۱) و مدعی آنست کسی که به خدا و طریق هدایت او کافر بوده و به حقائق دین بی‌اعتنا باشد جز اغراض حیوانی چیز دیگری را دنبال نکرده و نمی‌تواند به عالم یقین نائل شود و حشر و حسابرسی او نیز مانند حشر و حسابرسی حیوانات خواهد بود (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۵: ۳۱۸)، (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸: ۳۵۱). ذکر این نکته نیز لازم است آنچه که در حقیقت مخاطب پروردگار در تمشی امور دینی و اقوال فرستادگان او است این بدن جسمانی ممکن الزوال و هیکل طبیعی مورد

اضمحلال و رو به افول انسان در گذشت عمر چند دهه‌ای او نیست بلکه مخاطب، روح، نفس و عقلی است که در مسیر استکمال به بقا و دوام الهی باقی و دائم خواهد بود (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۳: ۵۴۵). اگر چنین نباشد دیگر حرکت معنوی در انسان معنا نخواهد داشت و رسیدن به قرب الهی تحقق نخواهد پذیرفت، اگر قرار باشد با زوال بدن، انسان نیز زائل شود در این صورت نه استکمال معنا خواهد داشت و نه هدایت الهی، چرا که عمر کوتاه انسان کفاف تکامل معنوی او را نداده و از رسیدن به مرحله انسان کامل باز خواهد ماند. دین و حرکت معنوی به حدی با یکدیگر تلازم دارند که ملاصدرا معتقد است حقیقت دین چیزی جز سلوک سیبیل حق نیست و انسان با خروج از این وجود مجازی به آن وجود حقیقی نائل می‌شود (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶: ۱۶۱). آن‌طور که ملاحظه شد ملاصدرا شرط لازم برای طی طریق معنویت در انسان و رسیدن به غایت آن را اعتقاد و عمل به دین خصوصاً دین اسلام می‌داند.

۵. دین و قرب معنوی

ملاصدرا بارها از قرب معنوی نیز تعبیر کرده و آن را غیر از قرب مکانی و زمانی و غیر از قرب و معیته که بین دو جسم، بین صورت و ماده، بین جنس و فصل و یا بین حال و محل رخ میدهد دانسته و آن را اقبال نفس ناطقه به خدا و نزدیکی به او می‌داند، نزدیکی که سبب بالارفتن درجات انسان نزد خدا و مراتب او در بهشت خواهد شد که به سبب کسب معرفت و یقین، برائت از دنیا، بدی‌ها و شهوات آن برای انسان حاصل می‌شود. ملاصدرا زیادت قرب و شرف را به قدر معرفت و علم انسان می‌داند چرا که معرفت را منشا ولایت خدا و قرب او می‌داند و جهل را منشا دشمنی خدا و دوری از رحمتش (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶: ۲۴)، (همان: ۱۲۰)، (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶: ۵۷۵)، (همان: ۵۸۲)؛ او در جایی دیگر قرب به پروردگار را فقط به مودب شدن به آداب و اخلاق الهی و گفتگو و مباحثه در مورد آنچه در قرآن کریم آمده است می‌داند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۳: ۵۴۴)؛ هر قول، فعل و حتی فکری که انسان انجام دهد در احوالات قلبی او و در مسیر تکامل تاثیر گذار است به صورتی که اگر این حرکات، غضبی و شهوانی باشد هم در این دنیا سبب گمراهی خواهد شد و هم در آخرت سبب محروم شدن از ملاقات نور خواهد شد و اگر این حرکات فکری، گفتاری و رفتاری عقلانی باشد در دنیا خوشبختی و در آخرت همجواری با خدا و اکرام الهی را را بدست خواهد آورد (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۱: ۷۸). همان‌طور که ملاحظه شد قرب معنوی بیش از آنکه به مسیر اشاره داشته باشد به هدف معنویت اشاره دارد ملاصدرا رسیدن به هدف معنویت که همان قرب معنوی است را بدون تفکر در قرآن کریم و عمل به مضامین آن از جمله دوری از گناهان محقق نمی‌داند.

۶. دین و تکامل معنوی

تکامل معنوی تعبیر دیگری است که صدرا برای وصول به درجه کاملان و مقربان به کار برده است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۱: ۲۷). این استکمال و طی مراتب کمالی رخ نمی‌دهد مگر آنکه این شروط را رعایت کند:

۱. اشتغال به افعال کم‌ارزش، گناهان شرعی و عقلی من جمله جهل و طاعت نفس خویش را ترک کند.

۲. حسنات دینی و حکمی همچون معرفت و زهد را انجام دهد.

۳. برای رسیدن به کمالات اخروی از فضیلت‌های دنیوی گذر کند.

۴. در حال انابه و توجه به خدا باشد.

۵. از هر آنچه که در قلبش نسبت به مسائل دنیوی خطور کند خود را حفظ کند.

۶. خود را حقیقتاً متصف به ورع و تقوا کند (صدرالدین شیرازی، بی تا: ۲۷۶).

ملاصدرا معتقد است انسان زمانی شوق به تکمیل جوهرش توسط کسب یقین و وصول به ثواب الهی و قرب او برای نفسش پدیدار می‌شود که همانگونه که مختار است اما معارف ایمانی و عقائد حق را تحصیل کرده و به مقتضای آن‌ها عمل کند، حتی اگر از روی تقلید و ظن، معرفت خدا و رسولش و روز قیامت و اعتقاد به ثواب و عقاب را در خود حاصل کند آن زمان است که در طریق تکامل معنوی قرار گرفته‌است. البته باید توجه داشت که انسان همانقدر که به اعمال دینی و آواراد شرعی اهمیت می‌دهد به تفکر و حضور قلب نیز باید اهمیت دهد چرا که تفکر همان حرکت معنوی باطنی است و بدون آن سیر به سوی ملکوت رخ نخواهد داد (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶: ۳۰۹). ملاصدرا در عبارات گوناگون صریحاً رسیدن به تکامل و طی طریق معنویت را در گرو معرفت به دین و عمل به مقتضای آن می‌داند.

۷. دین و قلب معنوی

ملاصدرا قلب معنوی را همان محل ایمان، معرفت و حکمت می‌داند، همان مرتبه نفس مدبره که مدرک کلیات (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۰: ۱۱۸) است و قلب صوری یا جسمانی مظهر آن قلب معنوی و صورت آن است (همان: ۶۹)؛ قلب جسمانی و طبی که در باطن آن روح حیوانی یا نفسانی است و در باطن باطن آن، نفس ناطقه وجود دارد که همان قلب معنوی است؛ ملاصدرا آن را محل جوهر علوی نورانی می‌داند که در آن مستقر شده و جانشین خدا در عالم صغیر است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۳: ۸۸)؛ ملاصدرا در بیانی دیگر آن را همان باطن انسانی می‌داند که جوهر عقلانی و روح الهی یعنی روح قدس اعلی و روح محمدی در آن وجود دارد و برای هر آدمی در قلب او راسی از رؤس آن روح محمدی و روح الهی وجود دارد (همان: ۷۰۶)، در نتیجه عالم قلب معنوی عالم نور است (همان: ۷۳۶-۷۳۸)

و فیض الهی به آن نازل می‌شود (همان: ۷۵۸) اگر چه ممکن است تاریکی ظلمت بر آن پرده افکند و توسط وسوس و وهمی شیطان (همان: ۱۶۳)^۱ که نشأت گرفته از جهل است تصرف شود (همان: ۷۰۶) اما کسی که طالب یک طریق سالم برای قرار گرفتن در مسیر تکامل معنوی و نیل به قرب الهی است باید این مجرا را توسط مشغول شدن به ذکر خدا سد کند (همان: ۷۳۶)، زمانی که این چنین شد و به تدریج و بعد از طی مراتب به انسان کامل تبدیل شود خانه خدا را در درون قلب خود خواهد داشت و قلب او جامع جوامع اسماء حسنی الهی و حقائق اشیا شده و حقیقتا مکان عرش الهی خواهد شد (همان: ۷۵۸). ملاصدرا معتقد است قلب معنوی محل ایمان است پس بدون ایمان نمیتوان قلبی معنوی داشت انسان زمانی قلبش را جامع جوامع اسماء حسنی الهی و مکان عرش الهی که غایت مسیر معنویت در انسان است خواهد یافت که توسط اشتغال دائمی و همه جانبه به ذکر خداوند به مرحله انسان کامل نائل شود.

۸. دین و علو معنوی

ملاصدرا علاوه بر علو مکانی یک علو معنوی نیز برای انسان قائل است که منزلت وجودی انسان کامل را مطرح می‌کند چرا که او والاترین موجودات ممکنه است و دلیل این رتبه او سلوک او در سبیل حق و رسیدن به غایت قرب الهی است، با چنین جایگاهی بر همه چیز احاطه علمی و عینی خواهد داشت و به فوقیت الهی او هم فوق همه چیز خواهد بود. انسان کامل از آن جهت که مکان او بهشت است علو مکانی بر دیگران دارد و از آن جهت که علم محیط به حقائق دارد دارای علو معنوی است، البته ذکر این نکته نیز لازم است که پروردگار دارای علو معنوی ذاتی است چرا که وجود او عین ذات او است بر خلاف انسان کامل که وجودش عین الربط به وجود خالق خویش بوده و لغیره است و علو او نیز به علو حق تعالی پا برجاست (صدرالدین شیرازی ۱۳۶۶: ۳۴۸-۳۴۹). همان طور که ملاحظه شد انسان کامل است که به علو معنوی دست می‌یابد، علوی که جز با التزام فکری و عملی نسبت به سبیل حق که آخرین و کامل ترین آن دین اسلام است محقق نمی‌شود.

۹. دین و حیات معنوی

ملاصدرا زندگی انسان کامل را به چهار مرحله تقسیم می‌کند: حیات نباتی، حیوانی، نطقی و قدسی؛ آن حیاتی که مد نظر است حیات نطقی و قدسی است که حیات نطقی مختص به انسان است و حیات قدسی که یک حیات عقلی و حکمی است و به منزله روح الهی است مختص به انسان کامل است؛ ملاصدرا مرگ انسان را زمانی که در سبیل الهی سپری شده و در همین راه از دست رفته باشد مقدمه ورود به حیات معنوی می‌داند؛ حیاتی که سراسر رزق الهی بر او افاضه می‌شود، جنس این رزق از جنس اغذیه‌ای که برای رشد جسمی لازم است نبوده و معارف و علمی است که ارواح مقدسه بوسیله آن

^۱ ملاصدرا معتقد است جانب چپ قلب معنوی انسان، معدن شیاطین و جنود اوست (همان، ص ۱۶۳).

تغذیه کرده و رشد میکنند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶: ۷۸) (همان: ۲۲۲) (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۵: ۲۸۲). صدرالمتالهین زندگی انسان را یک وجود می‌داند که هویت انسان را تشکیل داده و از این دنیا شروع شده و به آن دنیا ختم می‌شود بدون اینکه تحول جوهری بین وجود دنیوی و اخروی او وجود داشته باشد به این صورت که انسان از ابتدای تولدش در این دنیا به تدریج، وجودش اشتداد پیدا می‌کند و اطوار گوناگونی را پشت سر می‌گذارد، طور اخروی ادامه طور دنیوی بوده و هر دوی آنها طورهایی وجودی و ذاتی برای زندگی انسان می‌باشند؛ این حرکت جوهری انسانی از نطفه بلکه خاک شروع شده و تا والاترین مرتبه ادامه پیدا می‌کند. ملاصدرا عنایت ویژه‌ای به قرآن کریم داشته و علاوه بر براهین عقلی، با تفسیر آیات شریفه به تقریر نقلی این مباحث نیز می‌پردازد، او چهار موت و حیاتی که قرآن کریم از آن یاد کرده را اینگونه تفسیر می‌کند که موت اول قبل از ولوج روح حیوانی به انسان بوده یعنی همچون نباتات و جمادات بوده است، بعد حیات حسی و حیوانی به آن داده شده، سپس این حیات طبیعی و حسی از آن گرفته شده و حیات نفسانی روحانی به او داده شده و نهایتاً در انتهای این حرکت معنوی به نزد پروردگار بازگشته و حیات اخروی قدسی را تجربه خواهد کرد (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۰: ۱۸۳-۱۸۴)؛ ملاصدرا تجربه حیات معنوی برای انسان را منحصر در گذر از درجه حیوانیت می‌داند، انسان باید از قوه شهوت، غضب و لذات دنیوی عبور کرده و با اراده خودش نسبت به یک چنین زندگی حیوانی صرف نظر کند، او دستیابی به حیات معنوی را مستلزم یک مرگ ارادی نسبت به حیات اولیه انسان می‌داند که آمیخته با لهو، لعب و شوق به زخارف دنیا بوده است و فقط زمانی می‌تواند زندگی معنوی داشته باشد که از قوانین الهی، آداب شرعی و ملکات اخلاقی متابعت کرده و قوای انسانی خود را تعدیل کند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۱: ۵۲)؛ صدرالمتالهین ولادت ثانی که حیات معنوی را بدنبال خود می‌آورد بر چهار رکن متوقف می‌داند که عبارتند از ایمان، توبه، زهد و عبادت که از آن به آداب شرعی و عقلی تعبیر می‌کند؛ ملاصدرا انبیا، امامان و علمای دینی را که نایبان آنان هستند به ترتیب کسانی می‌داند که از بالاترین درجات در حیات معنوی برخوردارند و اشخاص انسانی را به تبعیت از احکام شرعی که رسولان الهی آورده‌اند دعوت کرده و از منهیات شرعی باز میدارند. اتیان اوامر شرعی توسط انسان سبب رفع حجابها و ظلماتی (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶: ۲۴) می‌شود که ذنوب و سیئات برای او بوجود آورده و سپس توجه به سلوک الهی را برای او به ارمغان می‌آورند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۱: ۵۴). او در بیانی دیگر منشا حیات معنوی و رزق اخروی را ایمان و قرآن می‌داند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶: ۲۴)، ملاصدرا معتقد است کسی که در آیات قرآن کریم تفکر کرده و نور ایمان را در دل داشته باشد بدون شک تمام موجودات عالم را در حال سلوک در طریق الی الله یافته و تصور عدم حرکت موجودات به سوی غایت حقیقی را محال و عبث خواهد دانست (صدرالدین شیرازی ۱۳۶۳: ۴۲۶). ایشان این نکته را نیز تذکر می‌دهد که معنوی بودن صرفاً به تحمل سختی‌ها نیست بلکه ایشان ریاضتی که سبب رشد و تکامل انسان در مسیر معنویت شود را فقط در دوری از مادیات و رزلیت‌های قوای نفسانی ندانسته بلکه تحصیل فضیلت‌ها و معارف دینی را نیز در مجاهدت

روحانی لازم می‌داند و منبع نظریات خود در این زمینه را نیز قرآن کریم معرفی می‌نماید (همان: ۶۹۰-۶۹۲). ملاصدرا در عباراتی دیگر برای رسیدن به حیات معنوی ابدی و داشتن یک جوهر روحانی این امور را لازم می‌داند:

۱. قبول دین اسلام و به تبع دین توحید.
۲. تزکیه قلب و تصفیه باطن از اغراض نفسانی.
۳. انجام عباداتی که شریعت حقه تکلیف کرده است.
۴. متابعت تام از پیامبر اکرم (ص) نسبت به تمام امور و احکام و اشاراتی که داشته‌اند.
۵. متابعت تام از اهل بیت رسول الله (علیهم السلام).
۶. متابعت از علمایی که مصداق راسخان در علوم الهی باشند در تمام اعصار و ازمه.
۷. شناخت احوال مبدا و معاد.
۸. شناخت کیفیت انزال کتب آسمانی و ارسال رسولان الهی.

اعتقاد به حقیقت آنچه پیامبر اسلام از جانب خداوند آورده برای مردم که توسط نصوص شرعی و دلایل عقلی بر صحت آن استدلال شده است. او معتقد است فردی که بخواهد در پایین‌ترین مراتب حیات اخروی و اقل مراتب نجات قرار بگیرد حتی اگر نتوانست به صورت برهان قطعی اما حداقل باید این معارف ایمانی و اعتقاد حق را به صورت ظن غالب-مثل اکثر مردم مسلمان-تحصیل کرده باشد در نتیجه فردی که از اساس فاقد ایمان و معرفت حقیقی باشد همچون شخصی می‌ماند که اگر چه زنده است اما تمام اعضای او قطع شده باشد چنین فردی در دنیا و آخرت در حقیقت نه زنده است و نه مرده (صدرالدین شیرازی ۱۳۶۶: ۱۹۹) (همان: ۳۸۶). او برای انسان در نشئه آخرت دو نوع حیات معرفی می‌کند: یک حیات حیوانی که هم سعدا و هم اشقیا در آن شریکند، یکی در آن مشغول عذاب نفس خود در جهنم و دیگری در حال بهره‌مندی نفس خویش از نعمتهای بهشتی است اما حیات دیگری نیز است که در آن ارزاق معنوی علمی و انوار عقلی ابدی نصیب انسان خواهد شد و آن زمانی اتفاق می‌افتد که انسان در زندگی دنیوی خود که حرکت ذاتی به سوی زندگی آخرت دارد، تمام قوای خود را صرف آن چیزی کند که برای آن خلق شده و آن رسیدن به مرحله «روح امری» است که دائم البقا عند الله خواهد شد، در غیر اینصورت آن قوه استعدادی خود را که اصل سرمایه اودر این دنیاست را ضایع کرده و صورت ذاتی خود و درجه خود را به مرتبه حیوانی بلکه از آن پایین تر فرو کاسته است. ملاصدرا خروج از قوه نفسانی^۲ و وصول به روح امری (عقل بالفعل) را فقط از طریق انجام اعمال دینی و تحصیل علوم حقیقی ممکن می‌داند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶: ۲۴۹). البته ذکر این نکته نیز تذکر داده می‌شود که صرف انجام ظاهری اعمال دینی که محدود به حرکت در ارکان و لقلقه لسان شود ملاک نیست بلکه باید همواره با توجه و تفکر باطنی همراه باشد تا مقصود از وضع آن عبادت که

۲. مرحله‌ای که با انسانهای دیگر مشترک است و آن داشتن نفس بالفعل (نفسی که مدرک جزئیات به وسیله وهم و خیال است) و عقل بالقوه است.

برای مثال تصفیه قلب باشد حاصل شده و تعبد حقیقی نسبت به معبود محقق شود (صدرالدین شیرازی ۱۳۴۱: ۲۸۷).

همان‌طور که ملاحظه شد برای کسب جایگاه علو معنوی، دارا شدن قلب معنوی، وصول به تکامل معنوی و تجربه یک زیست معنوی راهی به جز دینداری به معنای واقعی آن نیست؛ دینداری که یک نوع حرکت معنوی انسان به سوی غایت خویش بوده و مملو از سلوک در سبیل حق است.

۱۰. دستاوردهای معنویت (حرکت ارادی دینی) برای انسان

اگرچه در بخش قبل به صورت ضمنی و در خلال توضیح ابعاد و اشکال معنویت از منظر صدرا به ثمرات، نتایج و دستاوردهای طی طریق معنوی و غایت آن نیز اشاره شد اما در این قسمت خصوصاً برخی دستاوردهای حرکت و زندگی معنوی را خواهیم آورد: در خلال مباحث پیشین به دستاوردهای طی این مسیر همچون رسیدن به کمال و وصول به غایت خویش (صدرالدین شیرازی ۱۳۶۸: ۲۴۸)، به عالم اسماء و محضر الهی راه پیدا کردن، دردار مفارقات عقلیه به سوی حق تعالی محسوس شدن و ... اشاره شد؛ همچنین ایشان قید می‌کند که تمام لذتهای جسمی و روحی، نشأت گرفته از ایمان و اعمال حسنه انسان است و تمام دردهای جسمی و روحی نیز سببی غیر از کفر ندارد (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۳: ۶۹۰-۶۹۲)، (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶: ۳۱۸). ملاصدرا آشکار شدن عالم ملکوت، مشاهده امور غیبی، درک عالم قدس، افاضه شدن علوم لدنی و اسرار الهی، جز حقائق عقلی و انوار معنوی حقیقی ندیدن، رسیدن به کمالات اخروی، آرامش معنوی، مکاشفه حقائق سری، مشاهده مدبرات و ملائکه مقربین، داخل شدن در عالم جبروت و... را در گرو تدبر در آیات خدا و تأمل در احادیث نبوی و علوی و به تبع عمل بمقتضای شریعت و اجتناب از منهیات شارع می‌داند چنین مسیر و حیاتی است که انسان را به به مقام فنا و محو رسانده و در وجود الهی ذوب کرده، تعینی غیر از تعین ذات اله برای او باقی نگذاشته و در همین حال سفر خود را به پایان می‌رساند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۳: ۵۴)، (صدرالدین شیرازی، بی‌تا: ۲۷۷). البته تمام حرکت انسان کامل فقط برای تکامل خود نیست بلکه بعد از اتمام سیر اولیه خود و تکمیل ذاتش سفر دیگری را آغاز خواهد کرد تا دیگر انسان‌ها را نیز به کمالشان برساند (صدرالدین شیرازی ۱۳۶۶: ۵۷۵). ملاصدرا در بیان ثمراتی دیگر اینگونه بیان می‌کند که انسان از لحاظ فطری خالی از هر نوع علم و کمالی است و بعد از قرار گرفتن در مسیر تکامل است که به حقائق ربانی مومن شده و به علوم الهی عالم می‌شود (صدرالدین شیرازی ۱۳۶۶: ۲۴۱). انسان در ابتدای راه خاکی بیش نیست که از نازل‌ترین مراتب اکوان است و همچنین نطفه‌ای بیش نیست که پست‌ترین صورت حاصله از امتزاج است اما همین نطفه به هر رتبه‌ای از مراتب نباتات و حیوانات برسد با ماهیت آنها متحد شده و حقیقت آنها در آن نیز محقق می‌شود، از حیث جسمانی بودن به جرم دخیانی و از حیث روحانی بودن به عقلی که کلیات با آن درک می‌شود؛ در عبارتی دیگر این دستاورد را این چنین توضیح می‌دهد که روح و بدن پیوسته در حال ترقی

است تا از لحاظ عقلی با عقل فعال متحد شده (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۵: ۱۷۰) و از لحاظ جسمی با صور آسمانی متحد شود. صدرالدین شیرازی ثمره منحصر بفرد این مسیر برای انسان را اینگونه شرح می‌دهد که سعادت، عشق و لذتی که قوای عقلی به آن دست پیدا میکنند به مراتب والاتر و ارزشمندتر و کاملتر از آن چیزی است که نفوس بهائم و سیاع که قوای حیوانی شهوت و غضب هستند به آن نائل می‌شوند به شکلی که نفوس انسانی اگر استكمال یابد و علاقه آن به بدن قطع شده و کاملاً معطوف و مرجوع به ذات مبدع آنها شود به بهجتی دست خواهد یافت که نه قابل مقایسه با لذات حسی و دنیوی است و نه حتی میتوان آن را وصف نمود (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸: ۱۲۲). سعادت اخروی نصیب کسانی می‌شود که از معارف الهی برخوردار شده و به طاعت الهی مشغول باشند و هر یک از مجازات و مکافات که گریبان انسان را بگیرد به سبب گناهان او بوده است همچنین است رابطه حسنات و پاداش الهی (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶: ۳۸۷). او در جایی دیگر یافتن منزلت عظیم نزد خدا و رسیدن به سعادت را در علم، دین، تقوی و ورع از محارم خدا (که ارکان تشکیل دهنده حیات معنوی هستند) خلاصه می‌کند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۱: ۲۱۴). (صدرالدین شیرازی، بی‌تا: ۲۷۶). او ضمن بیان اینکه بالاترین و شریف‌ترین مرتبه در مسیر تکامل انسان جایگاهی است که انبیا، شهدا و نیکوکاران در نهایت به آن رسیده‌اند و خفیف‌ترین و پست‌ترین مقام و مکان مکانیست که کافرین و ستمگران و منافقان قرار دارند، طریقه تشخیص این دو مقام را حساب و کتاب الهی در روز قیامت دانسته و سنگینی یا سبکی حسنات و سیئات انسان عنوان می‌کند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۸: ۱۰۲).

نتایج

همان‌طور که در مقدمه و موضوع مقاله بیان شده و در بدنه مقاله به صورت تطبیقی در آثار متعدد صدرالدین شیرازی بررسی انجام گرفت؛ از منظر او حیاتی معنوی است که انسان در تمام اطوار آن در حال کسب معرفت نسبت به خالق بی‌همتا و بی‌نیاز خویش بوده و به سبب آن معرفت کسب شده لحظه به لحظه در حال متابعت تام از اوامر و نواهی او باشد، صدرا منشأ زندگی معنوی انسان را ایمان بر آمده از معرفت قرآنی و عمل بر مقتضای آن دانسته است، ایمانی که تا در انسان نباشد انسان دارای قلب معنوی نبوده و خانه خدا را در قلب خود نخواهد داشت، تنها گذراندن عمر به چنین وضعی است که منجر به قرار گرفتن در مسیر تکامل معنوی انسان به سوی غایت خلقت خویش خواهد شد؛ او صراحتاً ارتکاب گناهان شرعی و عقلی و غفلت از ذکر دائمی خدا را بازدارنده از طی مراتب کمالی و نهایتاً رسیدن به مقام علو معنوی و قرب معنوی که منزلت وجودی انسان کامل (والاثرین موجودات ممکنه) است قلمداد کرده است؛ برای رسیدن به چنین جایگاهی علاوه بر حرکت غریزی و سجود ذاتی که مانند دیگر موجودات به سمت مسبب الاسباب دارد، باید به بهترین نحو، حرکت ارادی دینی که حرکت معنوی مختص انسان است را نیز طی کند؛ ملاصدرا نه تنها ابعاد مختلف معنویت را چه به عنوان

مسیر لحاظ شوند همچون حرکت، تکامل و حیات معنوی چه به عنوان هدف همچون قرب و علو معنوی را از دین و دینداری جدا پذیر نمی‌داند بلکه بهره‌گیری از ثمرات و دستاوردهای معنویت را در گرو التزام کامل فکری و به تبع، عملی به تمام آن چیزی می‌داند که توسط آخرین پیامبر الهی (ص) در قالب آخرین و کامل‌ترین کتاب آسمانی آورده شده و توسط اهل بیت ایشان (علیهم السلام) تفسیر و تبیین شده و توسط علمای دین تاکنون تبلیغ شده و زین پس نیز خواهد شد؛ محوریت دین در معنویت صدراپی بدین معناست که رسیدن به سعادت حقیقی و احاطه علمی و عینی بر همه چیز که از برجسته‌ترین ویژگی‌های انسان کامل است بدون معرفت الهی، اطاعت الهی، تقوا و ورع حاصل از آنها میسر نخواهد بود.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

- صدر الدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۶۰). أسرار الآیات. چاپ اول. مقدمه و تصحیح محمد خواجوی. تهران: انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران.
- _____ (۱۳۶۸). الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة. چاپ اول. ج ۸. قم: مکتبة المصطفوی.
- _____ (۱۳۶۸). الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة. چاپ دوم. ج ۹. قم: مکتبة المصطفوی.
- _____ (۱۳۶۱). إيقاظ النائمين. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی. انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران.
- _____ (۱۳۷۵). الشواهد الربوبیة فی المناهج السلوکیه. چاپ اول. ج ۱. بیروت: مؤسسه التاريخ العربي.
- _____ (۱۳۷۸). المظاهر الإلهیة فی أسرار العلوم الکمالیة. تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا
- _____ (۱۳۶۶). تفسیر القرآن الکریم. چاپ دوم. تصحیح محمد خواجوی. ج ۲. قم: بیدار.
- _____ (۱۳۶۶). تفسیر القرآن الکریم. ج ۳. قم: بیدار.
- _____ (۱۳۶۶). تفسیر القرآن الکریم ج ۴. قم: بیدار.
- _____ (۱۳۶۶). تفسیر القرآن الکریم ج ۶. قم: بیدار.
- _____ (۱۳۶۶). تفسیر القرآن الکریم. ج ۷. قم: بیدار.
- _____ (۱۳۶۶). شرح أصول الکافی. چاپ اول. ج ۱. تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی (پژوهشگاه).
- _____ (۱۳۶۶). شرح أصول الکافی. چاپ اول. ج ۳. تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی. موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی (پژوهشگاه).
- _____ (۱۳۷۵). مجموعه رسائل فلسفی صدر المتألهین (اجوبة المسائل التصیریة). حکمت.
- _____ (۱۳۶۳). مفاتیح الغیب. چاپ اول. مقدمه محمد خواجوی. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران.
- _____ (۱۳۸۱). کسر أصنام الجاهلیة. چاپ اول. مصحح محسن جهانگیری. تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.

بی تا. المبدأ و المعاد. بی تا.

_____ (۱۳۴۱). عرشیه. اصفهان: دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

References

- Sadr al-Din Shirazi, Muhammad Ibn Ibrahim (1360). *Asrar al-ayat*. First Edition. Introduction and proofreading by Mohammad Khajawi. Tehran: Islamic Society of Hikmat and Philosophy of Iran. (in Arabic)
- (1368). *Al-Hikmah al-Muttaaliyyah fi al-Asfar al-Uqliyyah al-Arabah*. First edition. Vol. 8. Qom: Al-Mustafawi School. (in Arabic)
- (1368). *Al-Hikmah al-Mutaaliyyah fi al-Asfar al-Aqliyyah al-Fourth*. Second edition. Vol. 9. Qom: Al-Mustafawi Library. (in Arabic)
- (1361). *Iqaz al-Naimeen*. Tehran: Institute of Cultural Studies and Research. Islamic Society of Wisdom and Philosophy of Iran. (in Arabic)
- (1375). *Al-Shawahid al-Rubabiyyah fi al-Manahaj al-Salukiyya*. First edition. Vol. 1. Beirut: Al-Tarikh al-Arabi. (in Arabic)
- (1378). *Al-Mahahir Elahiya fi Asrar Uloom al-Kamaliyyah*. Tehran: Sadra Islamic Hikmat Foundation. (in Arabic)
- (1366). *Tafsir of the Holy Qur'an*. second edition. Edited by Mohammad Khajawi. Volume 2. Qom: Institute of Bedar. (in Arabic)
- (1366). *Tafsir al-Qur'an al-Karim*. Volume 3. Qom: Institute of Bedar. (in Arabic)
- (1366). *Tafsir al-Qur'an al-Karim*, vol. 4. Qom: Institute of Bedar. (in Arabic)
- (1366). *Tafsir al-Qur'an al-Karim*, vol. 6. Qom: Institute of Bedar. (in Arabic)
- (1366). *Tafsir al-Qur'an al-Karim*. Volume 7. Qom: Institute of Bedar. (in Arabic)
- (1366). *Explanation of Asul al-Kafi*. First Edition. C 1. Tehran: Ministry of Culture and Higher Education, Institute of Cultural Studies and Research (research). (in Arabic)
- (1366). *Explanation of Asul al-Kafi*. First edition. Volume 3. Tehran: Ministry of Culture and Higher Education. Institute of Cultural Studies and Research (research institute). (in Arabic)
- (1375). Collection of Philosophical Essays of Sadr al-Mutalihin (Ajuba al-Masal al-Nasiriyyah). Hikmat. (in Arabic)

- (1363). *Mafatih al-Ghaib*. First edition. Introduction by Mohammad Khajawi. Tehran: Institute of Cultural Studies and Research, Islamic Society of Wisdom and Philosophy of Iran. (in Arabic)
- (1381). *Kasr Asnam al-Jahiliyyah*. First edition. Edited by Mohsen Jahangiri. Tehran: Sadra Islamic Wisdom Foundation. (in Arabic)
- Al-Mabad and Al-Ma'ad*. (in Arabic)
- (1341) *Arshieh*. Isfahan: Faculty of Literature and Human Sciences. (in Arabic)

